

Anmeldelser

Bondefrigørelse. Dansk landbrug i fortid, nutid og fremtid. Redigeret af Jørgen Andersen, Tønnes Bekker-Nielsen og Ole Fenger. Acta Jutlandica LXV:3. Naturvidenskabelig Serie 8. Aarhus Universitetsforlag 1989, 255 s., ill. Kr. 238.

Stavnsbåndsjubilæet blev i 1988 fejret på Aarhus Universitet ved en offentlig forelæsningsrække på 9 enkelt- eller dobbeltforelæsninger, arrangeret i samarbejde med Stavnsbåndsjubilæets Lokalkomite i Århus. I denne bog er foredragene samlet og udgivet, rigt illustreret.

Ideen med foredragsrækken var ikke så meget at fortælle om stavnsbåndet og dets løsning som at fortælle om landbruget mere generelt. Og specielt hvad Aarhus Universitets forskere fra mange forskellige fag kan byde på i denne forbindelse. Bogen bliver derved en usammenhængende række af enkeltartikler, hvor det eneste fælles udgangspunkt er landbruget, med en mere eller mindre historisk anlagt synsvinkel. Derved får bogen egentlig lige så meget karakter af et reklameskrift for det jyske universitet, for de forskningsprojekter, som vedrører landbruget – og hvilke gør ikke det, når man tænker på, hvilken betydning landbruget har haft tidligere, og hvilken rolle det spiller i dag i forvaltningen af vores kulturlandskab.

Når det er sagt, skal det også siges, at det er en række interessante enkeltartikler, der er samlet, som kan give landbrugshistorikere spændende tværfaglige indfaldsvinkler til stoffet.

Arkæologen Søren H. Andersen beskæftiger sig i det første indlæg med den altafgørende indførelse af landbruget i stenalderen. Modsat hvad man tidligere antog, ser agerbruget nu ud til at være indført i løbet af 100 år omkring år 4000 f.Kr., og endvidere at det er den samme befolkning på den samme lokalitet og ikke indvandrede folkeslag, der har bragt det nye erhverv med sig. Hvad årsagen(rne) til innovationen kan have været, kan der kun gisnes om. Har der været tale om overbefolkning i den forudgående Ertebøllekultur, som fremtvang et pres på føderessourcerne? Var der tale om miljøændringer, som drastisk ændrede fiskebestanden, så man var nødsaget til at søge andre fødekilder?

I nogle retshistoriske betragtninger over bondesamfundet før 1788 gør Ole Fenger op med retsbegreber som frihed og ejendom, der har fået deres betydningsindhold netop i tiden omkring landboreformerne, og som er blevet umiddelbart projiceret ned på middelalderens samfund. Ligeledes

fremhæver Fenger juristers traditionelle brug af love som normative kilder og en (medfødt?) vægring ved at se på f.eks. udskiftningslovgivning, som jo i princippet kun skulle bruges én gang. Samtidig opfordrer Fenger til studier af tingbogs materialet, hvor vi fra 1551, hvor tingbogspligten indførtes, får rige muligheder for at belyse bondens dagligdag, især i de trykte udgaver af udvalgte herreders tingbøger.

Historikeren Erik Ulsig gennemgår strukturerne i landbruget fra vikingetid til landboreformer. Det bondebrug, som vi kender omkring 1800, og som landboreformerne sikrede udviklingen af, blev egentlig grundlagt ved senmiddelalderens agrarkrise, som tvang godsejerne til at omstrukturere deres fæstegods.

Steen Busck, også historiker, gennemgår landboreformlovgivningen, set ret befriende med nutidens begreber. Han belyser samtidig modsætningen mellem det feudale, patriarkalske syn på bondesamfundet og det borgerlige syn, som har præget eftertidens bedømmelse. Busck lægger dog ikke særlig megen vægt på den tidlige reformlovgivning før 1780, hvor grundlaget for de senere reformer som udskiftning og hoveribestemmelse – og afløsning blev lagt, og hvor den eneste reformlov om selveje kom i 1789. Hans konklusion er, at 1784-regeringen var den dygtigste regering, Danmark nogensinde har haft, fordi den evnede på fredelig vis at lave et »blidt« kompromis mellem den idealistiske tidsåndes krav om frihed og lighed og de økonomiske interesser, som staten og godsejerne havde. På trods af at der – som Busck selv fremhæver – blev skabt kummerlige kår for husmændene.

Som økonom gennemgår Holger Gad den økonomiske udvikling i landbruget fra reformerne til i dag og fremhæver den vækst og de kriser, det har været igennem. Gad ser to dominerende forhold, der går igen i landbrugets vanskeligheder, nemlig kombination af afsætningskrise og rentekrise. Artiklen understreger, hvordan landbruget siden reformerne har produceret mere og mere og er blevet mere og mere afhængig af udlandet som aftager af produkterne. Jon Vibe Pedersen følger linien op og gennemgår som økonom den aktuelle situation i landbruget og dets fremtidsudsigter. De gennemførte strukturforandringer i løbet af de sidste 30 år har været nødvendige, for at landbrugerne kunne opretholde en rimelig indtægt i forhold til andre indkomstgrupper, selv om han vurderer det høje generelle lønniveau i forhold til eksporterhvervenes indtjeningsmuligheder som årsagen til vore økonomiske problemer. Vibe Pedersen mener, at højere landbrugspriser inden for EF vil være en

fordel for det danske samfund som helhed, da eksportkvoten er relativ høj, og da en del af landbrugets øgede indtægter kommer tilbage som skatter.

Fra den mere æstetiske side belyses landbruget også. Viggo Sørensen, der er ansat på Jysk Ordbog, giver eksempler på bondens sprog, der selvfølgelig er præget af hans hverdag og dens begreber og de værdiladninger, der ligger herindenfor. Beskæftigelse med bondens sprog bliver i vid udstrækning identisk med dialektforskning, men spænder over de fælles træk i dialekterne inden for landbosamfundet. Litteraturforskeren Ole Bruhn belyser det kulturskifte, der skete ved landboreformerne, specielt stavnsbåndsløsningen. Bønderne overgik gradvis både materielt og åndeligt til en informationskultur, hvor de sammen med bysamfundene ønskede oplysning og fremskridt, og forlod en feudalt præget erfaringskultur, der var baseret på traditionen. Ole Bruhn mener dog, at rester af den gamle kultur levede videre i andelsbevægelsen og højskolebevægelsen i slutningen af 1800-tallet. Sanghistorikeren Kirsten Sass Bak belyser udviklingen i bøndernes sangtraditioner siden landboreformerne. Sangtraditionerne forud havde først og fremmest været præget af mundtlig overlevering, hvor der blev sunget ved givne lejligheder, både til hverdag og fest. Gårdmændene udviklede efter 1800 deres sangtradition i tilknytning til højskolebevægelsen og understregede gårdmandsklassens selvforståelse. På den anden side udviklede husmændene også deres egen sangtradition, således at det åndelige kom til at afspejle den sociale udvikling i 1800-tallet.

Sporene af menneskenes konkrete udnyttelse af landskabet er temaet for flere artikler. Geologen Kristian Dalsgaard beskriver forandringerne i kulturlandskabet siden landboreformerne i fire forskellige områder, hvor dræning og opdyrkning har betydet, at vådområder og overdrevsarealer er svundet ganske kraftigt ind. I de sandede dele af Jylland er der sket skovtilplantninger på de tidligere hedearealer og på sent dyrkede landbrugsarealer, der nu igen er opgivet. Sandede jorder med ringe næringsindhold og stort vandingsbehov vil fremover være oplagte emner i spørgsmålet om marginaljord. Dette emne lægges der også op til i geologen Per Nørnbergs artikel om vegetationens betydning for forsuring af jordbunden. Her vil sandede jorder være langt mest påvirkelige af vegetationen i spørgsmålet om jordens omsætning af organiske stoffer. Således vil egetræer have en gavnlig effekt på jordbundens næringsindhold, mens derimod gran, der lukker lyset ude, vil betyde, at der udvikler sig et større morskoldlag på overfladen, og at podsoljorden nedenunder forøges.

Biologerne Ole Christensen og Janice Glenna Mather diskuterer i deres artikel spørgsmålet om bio-indikatorer: om forskellige former for fauna, f.eks. regnorme, kan fortælle os noget om jordbundens tilstand. Påvirkningerne kan komme fra jordbehandling, sprøjtemidler og gødningsstoffer.

Kollegaen Mogens Gissel Nielsen behandler emnet økosystemer. Landbruget er som et menneskeskabt økosystem åbent (påvirkeligt og afhængigt af omverdenen) og simpelt (få produkter i stor mængde), men samtidig som følge heraf ret ustabil og sårbart. Der bør sættes mere på virkningerne i økosystemet af brugen af sprøjtemidler og gødningsstoffer.

Biologerne Lise Brunberg Nielsen og Boy Overgaard Nielsen behandler i hver deres artikel insekters angreb på hhv. planter og kvæg. Især i den første artikel lægges der en historisk synsvinkel ind, idet tidligere tiders sene så-tidspunkter gjorde kornet særlig udsat for frøfluens angreb på de spirende planter i slutningen af maj måned. Efter at Carl von Linné var den første, der i 1750 beskrev fluens og dens betydning for ringe kornudbytte, har man fundet metoder til at bekæmpe dens negative sider.

Fra lægelig side beskæftiger man sig også med problemer, der vedrører landbruget. Peder Helms belyser kosten før og nu. Tidligere var kosten mere sparsom og ensformig; i dag er den rigelig, fødevalget er frit, men kosten er samtidig ret fedtholdig med de risici det rummer for helbredet. Martin Iversen beskriver aktuelle arbejdsmiljøproblemer i landbruget i form af lungesygdomme og allergi.

Endelig belyses i bogens to sidste artikler et fremtidsaspekt, som allerede har fået en vis betydning, nemlig den nye DNA-teknologi. Jens Peter Hjorth belyser, hvordan man kan bekæmpe sygdomme og forbedre husdyrs produktionssegenskaber ved hjælp af gensplejsning, mens Carsten Poulsen behandler det tilsvarende for planteforædlingen.

Per Grau Møller

Finn Stendal Pedersen: Den ulige frihed. Studier i myten om stavnsbåndsløsningens betydning. Odense Universitetsforlag 1990, 144 s., ill. Kr. 138.

Det er altid et taknemmeligt emne for en historiker at gøre op med myter. Ved at skildre med Rankes ord, »hvordan det egentlig var«, er det historikerens opgave at sætte sig ud over samtidens og især eftertidens opfattelser og – i værste fald – fordomme af bestemte begivenheder.

Det emne, som lektor, dr. phil. Finn Stendal Pedersen her har kastet sig over, rummer gode muligheder for at komme en kraftig mytedannelse til livs, nemlig den at stavnsbåndsløsningen var den vigtigste af landboreformerne, som skabte den fri bondestand, der fik økonomisk fremgang, og som er grundstammen i vort demokratiske samfund. Egentlig burde bogen jo være kommet for 1½ år siden i 200-året for stavnsbåndsløsningen, men ved at udkomme på nuværende tidspunkt

rummer bogen også en beskrivelse og vurdering af myten, som den kom til udtryk ved dette jubilæum. Det bliver så spændende at se, om monografien har ændret så meget ved den almindelige opfattelse, der har ført til mytedannelsen, at der ikke bliver et næste stavnsbåndsjubilæum, men et »landboreform-jubilæum«. For selv om opgøret med myten i de sidste 10–20 år har fundet sted i fagbøgerne, skal der meget til, før myten bare nuanceres i skolebøger og i den almindelige opfattelse. Derfor er bogen absolut ikke overflødig, den er velskrevet og letlæst, velillustreret og fortjener derfor at få større udbredelse.

Forfatterens udgangspunkt er at se på, hvilken del af landboreformkomplekset der har haft betydning for bondestanden, her forstået som økonomisk og social betydning for bøndernes situation og udvikling. Den traditionelle tilgangsvinkel til landboreformerne har været ideologisk, at se på hvilke nybrud der var i lovgivningen, når det gjaldt individernes retsstilling – et typisk udgangspunkt for en gængs historieopfattelse i 1800- og begyndelsen af 1900-tallet. På forhånd er der således lagt op til et helt andet syn på landboreformerne.

Stendal Pedersen griber opgaven an med en firdelt disposition. Først skildres opbygningen af myten om stavnsbåndsløsningen i 1788 og ved jubilæerne med 50 års mellemrum frem til 1988. Det sker både gennem studier af samtidige avisartikler (med eksempler fra fynske aviser) og faglitteratur. I 1788 er det markant, at lovens udstedelse næsten blev fulgt af larmende tavshed i de få medier, der var, og ligeså i bonde dagbøger. Rejsningen af Frihedsstøtten i 1797 blev finansieret af embedsmænd, borgere, håndværkere og reformvenlige godsejere. Et gennemgående træk i skildringen er, at stavnsbåndsløsningen brugtes af både regering og opposition til at fremhæve hver sine synspunkter. I 1838 fandt der ingen officiel højtideligholdelse sted, da regeringen frygtede for lovprisning af stavnsbåndsløsningens indhold af frihed – som kunne bruges i 1788 – mens oppositionen netop fremhævede, at reformen kun var en begyndelse til flere reformer, f.eks. pressefrihed. Tilsvarende brugte Højre og Venstre 100-års jubilæet midt under provisorietiden til at fremme hhv. tilfredshed med tingenes tilstand og yderligere reformer. I 1938 fremhævedes i landbrugets store udstilling på Bellahøj, at landbruget selv var i stand til klare kriser, efter at staten havde givet det friheden – vendt mod oppositionen inden for landbruget samlet i LS. I 1988 var det egentlige formål med den store festivitás omkring jubilæet i form af et optog gennem København til Frihedsstøtten at henlede befolkningens og politikernes øjne på landbrugets aktuelle økonomiske situation.

Blandt de faghistoriske værker, som jubilæerne affødte kom der især i 1888 flere betydningsfulde værker af bl.a. Johs. Steenstrup, Edvard Holm og V. Falbe-Hansen. Især sidstnævntes værk om

»Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne set fra nationaløkonomiens synspunkt« har fået stor betydning ved at understrege, at stavnsbåndsløsningen var den blandt landboreformerne, der fik størst betydning for bondestandens økonomiske udvikling i 1800-tallet.

Stendal Pedersens konklusion vedrørende faghistorikernes holdning i 1988 er, at man erkender, at myten er falsk, men at man ikke tager stilling til berettigelsen i at afholde et stavnsbåndsjubilæum. Konsekvensen af denne holdning må være, at man som historiker ikke deltager i jubilæumshøjtidelighederne og heller ikke prøver at give oplysning om, hvorfor man mener, at myten er falsk, og prøver at fortælle, hvad stavnsbåndsløsningen egentlig betød. Det kan dog ikke være en rigtig løsning at isolere sig med sine »rigtige« holdninger – det bliver mytedannelsen ikke mindre af.

I anden del af bogen skildrer forfatteren stavnsbåndet, dets virkning i samtiden sammenholdt med andre frihedsbegrænsende forholdsregler samt virkningerne af stavnsbåndsløsningen. Gennemgående understreges stavnsbåndets ringe betydning i forhold til f.eks. den generelle forpligtelse til at bære gyldigt pas, underskrevet af sin tidligere arbejdsgiver (godsejer) og med præstens påførelse af skudsmål. Det betød så også, at stavnsbåndsløsningen fik mindre reel betydning, og slet ikke allerede fra 1788. Stavnsbåndet ophørte kun gradvis med de pågældendes alder og først fra 1800 var alle »fri«. Meget betegnende bringer forfatteren eksempler på stavnsbindingen og øvrige mobilitetsbindinger efter 1788. Der var således ikke meget at fejre for bønderne i 1788.

I bogens tredje hovedafsnit gives en skildring af reformdebatten fra 1720 til 1788. Hovedformålet er at vise, at den offentlige debat, som først tog fart efter den officielle opfordring til at indsende afhandlinger om at fremme landets flør til overhofmarskal A. G. Moltke i 1755, stort set ikke drejede sig om stavnsbåndets ophævelse. Derimod drejede indlæggene sig om dyrkningsfællesskabets ophævelse, forbedrede driftsformer mere generelt, hoverispørgsmålet, tiendeafløsning, hovedgårdsjorders udstykning og brugsstørrelser samt besiddelsesformer (arvefæste – selveje). Stavnsbåndets løsning krævedes kun af to grupper: dels godsejere, der ønskede endnu friere dispositionsret over fæstegodset til f.eks. krav til indfæstning, landgilde m.m., dels af en gruppe, der ønskede at sikre bønderne mod godsejerens økonomiske udnyttelse og urimelige fæstevilkår. Dette blev opnået med loven af 8. juni 1787, hvorfor stavnsbåndsløsningen faktisk blev uden reel betydning. Stendal Pedersen giver derfor Hans Jensen ret i, at denne lov var langt mere væsentlig for bondestandens retslige udvikling end stavnsbåndsløsningen.

I den fjerde og sidste del gennemgår forfatteren landsbrugsstrukturen i 1700-tallet, koncentreret om de to hovedelementer, landsbyfællesskabet og godssystemet. Indirekte lægger afsnittet også op til

yderligere forskning i 1700-tallets økonomiske landbrugsstrukturer, hvilket anmelderen kun kan bifalde. Formålet med afsnittet er at understrege, at det var reformer inden for disse økonomiske sektorer, der var af betydning for debatten i samtiden og for bondestandens udvikling fremover. Vendepunktet i landboreformerne ser forfatteren omkring 1789, hvor der kom en forordning, der opfordrede til selveje, en lidt mere vidtgående udskiftningslov og radikale tiltag i hoverispørgsmålet, selv om de blev tilbagekaldt med Struensees fald. Provokerende slutter bogen med at sige, at »udviklingen på godt og ondt indenfor landbruget i årene frem til andelsbevægelsens start ikke kunne have fundet sted uden udskiftningen, sikringen af fæstebøndernes retsstilling og bevarelsen af de mellemstore danske bøndergårde som driftsenheder, men nok uden stavnsbåndsløsningen«. Dette kan selvfølgelig ikke bevises, men bogen er et spændende opgør med en sejlivet myte.

Per Grau Møller

Esther Petersen: Fra kald til fag – kampen om statsautorisation. Dansk Sygeplejeråd, 1989. 203 sider inkl. illustrationer og bilag. Kr. 121.

Med denne bog har Dansk Sygeplejeråd udsendt den tredje i rækken af historiske publikationer, hvoraf nummer to blev anmeldt af undertegnede i *Fortid og Nutid*, bd. 36, 3, 1989. Forfatteren er også i det foreliggende tilfælde Esther Petersen, og de to bøger har mange lighedspunkter, både hvad angår kilder, metode og lay-out.

Bogen omhandler Dansk Sygeplejeråds og til dels sygeplejegerningens udvikling fra dannelsen af Dansk Sygeplejeråd i 1899 og frem til loven om statsautorisation af sygeplejersker i 1933.

For Dansk Sygeplejeråd som for mange andre af tidens kvindeforeninger var det uddannelsesspørgsmålet, der stod i centrum. Tæt vævet sammen med kravet om bedre uddannelse var ønsket om at blive en agtet gruppe i samfundet. Dansk Sygeplejeråd satsede derfor både på at ændre uddannelsen og på at skabe større disciplin og sammenhold internt blandt sygeplejersker.

Når kampen for statsautorisation varede forholdsvis længe, skyldtes det flere forhold. For det første indgik sygeplejerskernes bestræbelser i den også dengang aktuelle debat om, i hvor høj grad det offentlige skulle varetage diverse funktioner, der tidligere havde været klaret privat. Navnlig partiet venstre gav udtryk for, at sygepleje hørte hjemmet til, og at staten ikke skulle involveres yderligere på dette felt. Forestillingen om sygeplejen som en del af de hjemlige omsorgsopgaver gik hånd i hånd med den opløste, at enden til at pleje syge nærmest var medfødt hos kvinder. I

hvert fald var det noget, enhver kvinde kunne klare uden den store treårige uddannelse, som Dansk Sygeplejeråd forlangte.

For det andet stødte Dansk Sygeplejeråd på modstand hos lægerne. De havde lige siden den første uddannelse af den ny tids sygeplejersker frygtet, at kontrollen med sygeplejen skulle glide lægerne af hænde. Dansk Sygeplejeråd ønskede, at sygeplejerskernes uddannelse skulle ledes af en kvinde, en forstanderinde, ligesom det var tilfældet i England. Lægerne var også imod et alt for teoretisk indhold i sygeplejerskernes uddannelse, idet de frygtede, at sygeplejerskerne skulle udvikle sig til at blive en slags andenrangs læger. Det lykkedes efterhånden at gøre uddannelsen mere teoretisk betonet; men forstanderindesystemet blev ikke gennemført i den her behandlede periode.

Når Dansk Sygeplejeråd i 1933 havde nået mange af de satte mål, skyldtes det ikke mindst, at foreningen gennem sin praksis så at sige underminerede det gamle system indefra. Der synes at være tale om et dygtigt og eksemplarisk stykke organisatorisk arbejde fra sygeplejerskernes side. Dansk Sygeplejeråd stillede krav om, at kun sygeplejersker med tre års uddannelse kunne blive medlem af foreningen. Sygeplejerådets medlemmer blev hermed blåstemplede og skulle gennem deres dygtighed overbevise tvivlerne om, at tre års uddannelse skulle være obligatorisk. Fremtrædende medlemmer af Sygeplejerådet fik etableret sygeplejeskoler på enkelte hospitaler, og også dette bredte sig ved eksemplets magt. Dansk Sygeplejeråd begyndte at udgive lærebøger for at få indført teori i undervisningen, og endelig oprettede foreningen en forskole på Testrup Højskole for de elever, der ikke fik dette tilbud på et hospital.

Dansk Sygeplejeråd fik langsomt ændret forholdene på det ene hospital efter det andet. Også inden for hjemmesygeplejen søgte foreningen at gøre sit uddannelseskrav gældende. Da loven kom i 1933, var forholdene mange steder væsentligt bedre, men først nu kunne sygeplejerskerne få det offentlige blå stempele. Fra da af skulle alle sygeplejersker have gennemgået en treårig uddannelse for at opnå statsautorisation. Uddannelsen skulle dog stadig foregå på det enkelte hospital, da det ikke blev vedtaget at oprette egentlige fælles sygeplejeskoler. Heller ikke kravet om en forstanderinde som leder af sygeplejen gik igennem, men loven blev alligevel betragtet som en stor sejr af Dansk Sygeplejeråd.

Bogen holder sig snævert til Dansk Sygeplejeråd, men giver tillige et indtryk af de forhold, som den tids sygeplejersker arbejdede under. Sammen med lærerindeerhvervet var det en af de mest almindelige beskæftigelser for pæne unge piger, som ikke kunne gå på fabrik.

Inden for de valgte rammer er der tale om en omhyggelig og redelig fremstilling, men som det var tilfældet med den foregående bog, savnes der en perspektivering i forhold til samtiden. For ek-

sempel genkender man blandt modstanderne af kravet om statsautorisation nogle af de personer, som lige så stærkt talte imod andre forbedringer for kvinder i mellemkrigstidens store diskussioner vedrørende befolkningsspørgsmålet. Fremstillingen ville vinde ved i højere grad at blive relateret til tidens sociale og erhvervmæssige udvikling.

Metodisk og kildemæssigt befinder bogen sig på afprøvet grund; til gengæld er materialet for en stor delts vedkommende ikke tidligere blevet udnyttet. Forfatteren kunne måske i forbindelse med en senere udgivelse forsøge at kaste lidt lys over de menige sygeplejersker, når nu den organisatoriske og lovgivningsmæssige ramme er lagt.

Der er mange interessante fotografier i bogen, men desværre er kvaliteten mindre god. Det skyldes vist, at der er en del amatøroptagelser samt enkelte, der er reproduceret fra trykte publikationer.

Birte Broch

Søren Mørch: Danskernes billeder før fjernsynet. Billedredaktion Knud Ryg Olsen. Hans Reitzels Forlag, 1989. 192 s. Kr. 248.

Bag titlen gemmer sig en kavalkade af billeder bragt i billedbladene fra de begyndte at udkomme i 1938 og frem til 1960. Titlen er sådan set raffineret, hvad Søren Mørch, ikke pointerer, derved at den er sandfærdig i kraft af, at den viser, hvilke billeder danskerne så. Bogen er derimod ikke nødvendigvis et billede af danskernes liv i perioden. Der mangler emner som uddannelse, sport, betydelige dele af den tekniske udvikling, teater og film, forbrydelser, arbejdsløshed for at nævne nogle temaer. Det havde været en god ting, om udgiverne havde redegjort lidt nærmere for deres udvælgelse af billeder, eller om der ikke er foretaget noget emnevalg, men at miseren er den, at billedbladene var skæve i deres valg af emner.

Det, der er, er imidlertid godt. Et vidtspændende billedudvalg ledsaget af gode tekster, der sætter illustrationerne i en sikker historisk ramme. Søren Mørch begynder med at lade land-by være en ledetråd i udviklingen; påfaldende er dog, at provinsbyerne næsten er borte. Det er København, der dominerer suppleret med indslag om bondelivet. Også dette skyldes sikkert for en væsentlig del bladens redaktionslinier.

Bortset fra, at det er en underholdende og vel-skrevet bog, står det imidlertid fast, at den kan være en god hjælp for lokalhistoriens dyrkere. Billederne og teksterne vil være en støtte, når der bruges billeder fra lokalsamfundet. Det vil også kunne inspirere til i øget grad at udnytte det rige stof, der ligger rundt i de lokale samlinger.

Vagn Dybdahl

Kim Karmark: Laug og zünftighed. De tyske håndværkerskikke, deres ankomst, etablering og forsvinden belyst gennem det københavnske snedkerlaugs historie, 1577-1800. Aarhus Universitetsforlag 1989. 116 s. Kr. 85.

Siden Camillus Nyrop i 1903 udgav sit storværk »Håndværkerskik i Danmark« er der ingen, der for alvor har givet sig i kast med en systematisk behandling af dette emne. Det er derfor med spændt forventning, man åbner den foreliggende bog med den ambitiøse titel »Laug og zünftighed« på omslaget. Forventningerne daler dog en kende, da det på titelbladet viser sig, at det ikke drejer sig om en samlet analyse af emnet, men om en gennemgang af håndværkerskikkernes – zünftens – udvikling inden for et enkelt laug, Københavns snedkerlaug. Et laug, der bestemt ikke har nogen typisk, omend dog en ganske interessant historie.

Bogen er stort set identisk med forfatterens universitetsspeciale i historie. Som sådan har den sin styrke i en solid præsentation af stoffet, hvor specielt forfatterens grundige gennemgang af snedkerlaugets righoldige arkiv har givet pote i form af mange interessante oplysninger fra historiens græsrodsplan. Og efter at have læst bogen sidder man tilbage med et godt overblik over elementerne i den zünftige kultur og denne kulturs opkomst, opblomstring og afvikling inden for Danmarks mest zünftige laug.

Fremstillingsteknisk havde bogen vundet ved en yderligere gennemskrivning og en strammere disposition. Lidt flere, valgte illustrationer ville også have friskt godt op.

Alt i alt er der tale om en sympatisk publikation af et udmærket studenterspeciale. Men bogen er ikke det nye hovedværk om emnet. Her må man stadig ty til Nyrops og Rasmus Bergs værker fra begyndelsen af dette århundrede – og så supplere med den teoretiske inspiration, der kan hentes i Sverige og Tyskland, hvor der virkelig er grøde i laugsforskningen.

Thomas Bloch Ravn

Danmarks Kirker. Holbæk amt. Udgivet af Nationalmuseet på Poul Kristensens Forlag. Redigeret af Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen. Hefte 19. 128 s., ill. Kr. 122,- – (indb.) og 94,50 (uindb.). Hefte 20. 148 s. Kr. 122,- (indb.) og 94,50 (uindb.).

Disse hefter af kirkeværket afslutter kirkebeskrivelserne fra Skippinge herred og er samtidig afslutning på bind 3 af det gamle Holbæk amt. Kirkerne i Odsherred og købstadskirkerne er i sigte, og vær-

kets afslutning for Holbæk amt og hele Danmark øst for Store Bælt nærmer sig. Det drejer sig her overvejende om kirkerne i den sydlige del af Skippinge herred, den skovrige egn, som indtil begyndelsen af dette århundrede bl.a. var domineret af Lerchenborg og Dragsholm godser. Hefte 19 omfatter Bjergsted, Holmstrup og Viskinge; hefte 20 Avnsø, Værsløv, Jorløse og Sejro. Sidstnævnte kirke hørte i middelalderen til Odsherred, men kom senere under Skippinge herred. Den har også ejendommæssigt særstatus ved ikke at have været under nogen af de ovennævnte godser, men fulgte øens skiftende ejere, indtil overgangen til selveje i 1808.

Der er fælles træk ved flere af kirkerne, f.eks. de særlige vestsjællandske gavlblændinger fra gotikken; men med kirkeværkets grundige beskrivelser afsløres også store forskelle, når det gælder de mange om- og tilbygninger op igennem århundrederne. Her skiller den store Holmstrup kirke sig markant ud, og dens beskrivelse fylder ikke mindre end 70 sider. Ikke mindst på grundlag af nogle veldokumenterede amatørarkæologiske undersøgelser oprulles en fantastisk bygningshistorie, der begynder med en lille romansk kirke, kaldt Læsøholm efter det nærmeste stormandssæde, og ender med en meget stor treskibet valfartskirke af muren fra årtierne før reformationen. En helligkilde viet til Skt. Søren var baggrunden for det store byggeri, der også omfattede en udvendig prædikestol til brug ved de store kildemarkeder. Det er ikke blot bygningshistorien, der gør denne kirke til noget særligt. Velstanden og blomstringen lige op til reformationen har betydet bevaring af meget fornemt inventar fra gotik og renaissance. Der er f.eks. altertavlen fra slutningen af 1400-tallet med Korsfæstelsen og helgener, som i værket kan følges i nærbilleder.

De fleste af Lerchenborgs kirker blev temmelig hårdt restaureret omkring 1870, og i den bedste mening forsynedes de med moderne inventar. Men undertiden nøjedes man som i Jorløse med at lægge de værkbrudne middelalderlige stykker op på kirkeloftet, og i flere af kirkerne findes derfor smukke middelalderlige figurer.

Især Mariabillederne var man efter reformationen på vagt over for, og angsten for den katolske tids billeder holdt sig længe. Kalkmalerierne i Viskinge kunne således kun delvis afdækkes i slutningen af forrige århundrede, idet præsten nægtede at have en dekoration med Marias himmelkrøning i kirken (s.1869). Nu er alle billederne frit til skue, og Viskinge er sammen med Sejro kirke perler, når det gælder studiet af kalkmalerier fra senmiddelalderen. Sejros er bygget op over Det gamle Testaments Josef og Salomon-fortællinger, og som sævanlig er afsnittene om billedtolkningen spændende og spækket med henvisninger til den aktuelle ikonografiske forskning.

Det museale aspekt ved de gamle kirker er i stigende grad blevet en selvfølge, og da menig-

heden i Avnsø i begyndelse af 1930'erne fik lov til at lukke den middelalderlige kirke og bygge ny et mere bekvemt – og mindre fugtigt sted – var betingelsen, at den gamle kirke skulle holdes vedlige efter synsloven. I dag kan man desværre forstille sig flere ødekirker i landdistrikterne, og det er også i det perspektiv umådelig vigtigt, at de videnskabelige undersøgelser kan fuldendes og fremlægges som her. Hvis bygningernes af den ene eller anden grund trues, vil det være af stor betydning, at kulturværdien er dokumenteret som andet og mere end nydelig pynt i landskabet.

Margit Mogensen

Finn H. Lauridsen (red.): For ethvert Hjem. Århus i avisannoncer 1900–1960. Udgivet af Århus byhistoriske Udvalg, 1989. 136 sider. Kr. 215.

Århus byhistoriske Udvalg, der begyndte sin virksomhed i 1956, har med »For ethvert Hjem« udsendt sin publikation nr. 69. Det århusianske udvalg har i hele sin virksomhed sigtet mod at fortælle byhistorie »på en ny måde«, som det hed i de tidlige salgskampanjer. Det vil sige social- og kulturhistoriske emner, med hovedvægt på perioden fra århundredskiftet og nogle årtier frem og med en fremstillingsform og et teknisk udstyr, der appellerede til et bredt publikum, som næppe på forhånd var indstillet på at investere i historisk litteratur.

»For ethvert Hjem« er i god overensstemmelse med denne tradition. Bogens idé er at lade avisannoncer fra ca. 1900 til 1960 fortælle lokal hverdags-historie. Bogen er bygget op af en række enkeltstående artikler, der kommenterer og perspektiverer de udvalgte annoncer.

Artiklerne spænder over et bredt register: fra ejendomsandel og boligudlejning over boligens indretning og opvarmning til ernæring og påklædning. Dertil kommer legetøj, ure, de nye elektroniske medier, hotel- og restaurationsbranchen, den begyndende rejseindustri. Ingen væsentlig branche synes glemt, selv bedemændene er kommet med.

Bogen afsluttes med en mere omfattende artikel, »Gift dig aldrig Olof...«, der trækker nogle generelle linjer op i reklamens og reklamebranchens udviklingshistorie med dagspressen som det bærende medium.

Vurderet ud fra det byhistoriske udvalgs egne intentioner er det blevet en vellykket bog. Man hygger sig under læsningen. De mange annonce-illustrationer er udvalgt med omhu og sikker sans for såvel det historiske perspektiv som det underholdende. Den tekniske gengivelse er god og i kraft af bogens ret store format kommer de til deres ret. Artiklerne er velskrevne, og læseren får god og

nyttig vejledning undervejs med hensyn til teknologiske nydannelser, de enkelte branchers udvikling og generelle træk i den økonomiske og soci-historiske udvikling.

En afgørende omkostning ved den valgte form er den manglende helhed og sammenhæng. Bag de gode læseroplevelser lurer det kalejdoskopiske. Det er karakteristisk, at det eneste bud på en rød tråd gennem bogen er gemt til sidst. (»Gift dig aldrig Olof...») Det er måske udtryk for en forståelig angst for at virke belærende. Men havde man taget udgangspunkt i avisreklamen som medium og fastholdt det som overordnet tema gennem artiklerne, havde man nu nok alligevel udfordret læseren på en frugtbar – og særdeles nutidsrettet – måde. Så var resultatet ikke blot blevet en række gode historier med tilhørende visuel oplevelse af skiftende tiders vareudbud og salgsteknik, men måske også en ny historisk bevidsthed. Og det må da være oplevelse på et højere plan! Behovet for at skabe egentlig sammenhæng og udviklingsforståelse må være stort i en tid, hvor klassiske dannelsesidealer – herunder historisk viden – stort set er gået fløjten, og hvor det stadige mediebombardement – også med meget historisk stof – direkte modarbejder en helhedsforståelse. Måske er der endnu engang brug for at »skrive byhistorie på en ny måde«, som det hed i Århus byhistoriske Udvalgs effektive salgsannoncer fra 1950'erne?

Knud Holch Andersen

Morten Hahn-Pedersen: Fanø i sejskibstiden – et overblik. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet, Esbjerg, 1989, 48 s., ill. Kr. 85.

Morten Hahn-Pedersen og Holger Munchaus Petersen: Prinsen og Prinsessen – to storsejlere fra Fanø. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet, Esbjerg 1989, 48 s., ill. Kr. 65.

Niels Frederiksen: Sønderho. En skipperby i Vadehavet. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg 1989, 168 s., ill., indb. Kr. 298.

Fanø indtager en særstilling i dansk søfartshistorie. I 1871 var Danmarks næststørste provinsflåde hjemmehørende her, i 1897 var Fanø hjemsted for provinsens største handelsflåde kun overgået af København. Blot 15 år senere, i 1913, var flåden reduceret til $\frac{1}{20}$, fra 45.421 nrt. til 2.275 nrt. I 1919 bortsolgtes det sidste store sejskib. Også på andre områder var øen noget særligt. Fanø-sejskibsflåden var førende, når det gjaldt benyttelse af den moderne aktieselskabsform; og Fanø-kvindedragten levede længere end alle andre egnsdragter.

Den særprægede Vadehavso kan således nok fortjene opmærksomhed. Monumentale værker er udgivet af N.M.Kromann i 1933–36, og F. Holm-Petersen har behandlet enkeltskibes historie. Takket være Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg foreligger der nu tre nye bøger, som på en overskuelig måde trækker lange linjer i øens historie, med benyttelse af den nyere forsknings tilgangsvinkler.

Fanø i sejskibstiden er – som undertitlen siger – et overblik. Efter et kort rids af betingelserne for øens erhvervsliv berettes øens søfartshistorie fra o. 1770, opdelt i 4 faser: 1700-årenes nærtrafik i fragt mellem hjemøen, de vestjyske købstæder, Norge, Hamborg og Holland; de vanskelige år under Englandskrigen og den følgende lavkonjunktur; en betydelig fremgang fra 1840'erne, hvor »kornsalgperioden« gav mange fragter til og fra England, endelig kulminationen frem til 1897, da øens redere satsede på store jernsejskibe i fragt på de syv have. Skibene blev mere og mere finansieret af folk uden for hjemøen, og man blev helt afhængig af et enkelt mæglerfirma i Hamborg. Da rederne ikke fulgte med i omstillingen til damp, blev nedturen brat. I 1919 var det endelig slut.

Efter kapitler om skibsbyggeriet, finansieringen og om livet ombord gør bogen op med det romantiske billede af sejskibstiden. Forlis og overdødelighed blandt mændene havde brede virkninger for øens befolkning. Korte rids af livet derhjemme og erhvervsfordelingen runder bogen af. Det er en særdeles velskrevet og letløbende oversigt – meget pædagogisk tilrettelagt, og med fremragende illustrationer i sort/hvid og farve. Den sætter enkeltfænomenerne i sammenhæng, og fortæber sig ikke i enkeltheder uden perspektiv.

De to andre bøger tager på forskellig måde enkelttræk fra denne oversigt ud til særlig behandling.

»Prinsen og prinsessen« går tæt på to af de store jernbyggede sejskibe, som var med til at skabe Fanøs kulmination som søfartscentrum i 1890'erne, og som også oplevede sammenbrudet. De to skibe blev bygget på Helsingør Jernskibsværft i 1892 og 1893. Bag begge stod aktieselskaber med Fanø-redere i spidsen for bestyrelsen. Men ellers var den lokale tilknytning beskeden. Kun en lille del af besætningen var fra Fanø, skibene kom næsten aldrig til dansk havn, men sejlede især på Sydamerika og Australien. Hamborg-mæglere tog sig af befragtningen. Da fragtmarkedet svigtede fra sidst i 90'erne, og dampskibene blev en overmægtig konkurrent, var skibene ikke længere rentable.

På baggrund af flittigt indsamlede regnskaber over skibenes bygning og drift, beretninger om livet ombord og fine fotos skildres de stolte sejlere odysseé lige til det triste endeligt: prinsessens forlis i 1910 og prinsens salg i 1911 samt dets vanskæbne som akvarium i Miamis havn frem til o. 1950.

Det er en god og farverig beretning, som samtidig giver mange typiske træk om Fanøs sidste storhedstid – byggende på et sjældent regnskabsmateriale. Vi får her to eksempler som viser, hvorfor og hvordan Fanø satsede på de store sejlskibe, og hvorfor det gik så galt.

Niels Frederiksens bog om *Sønderho* er et barn af forskningsprojektet »Vadehavets kulturhistorie«, som på initiativ af Ribe og Sønderjyllands amters amtsmuseumsråd blev søsat i 1981. Bøger om Mandø og Rømø udkom i 1983 og 1986, og en undersøgelse af Ballum sogn blev påbegyndt i 1988. Sønderhobogen bygger på undersøgelser i årene 1982–84.

Med udgangspunkt i livsformsbegrebet viser bogen, hvordan den vældige op- og nedgang for hovederhvervet – søfarten – påvirkede skipperbyen mellem 1850 og 1900. Først gives en bred skildring af skippersamfundets vilkår, lige fra den udprægede arbejdsdeling mellem mænd og kvinder til den specielle fødselsrytme og stedets normer og tanksæt. Befolknings- og erhvervsudviklingen, især tilbagegangen og fraflytningen efter 1890'erne, analyseres, og vi får en bred gennemgang af den økonomiske udvikling frem til de store jernsejlskibes tid. På baggrund af bevarede regnskaber og protokoller fra flere skibsaktieselskaber kan forfatteren tegne et detaljeret billede af rederernes og investorenes vilkår i denne slutfase.

Søfartens afvikling påvirkede den gamle skipperbys kultur. Omstillingen belyses i bogens sidste store kapitel, hvor der også redegøres for forholdene før »det moderne forfald«. Utallige forhold var præget af søfartens påvirkning. Vi hører om boligindretningen, spisevaner, skik og brug, hverdag og fest, og om hvorfor Fanødragten levede så længe – kunstigt ganske vist. Maleren Julius Exners deprimerede afsked i 1909 med den by, som da var helt forandret og ødelagt af tidernes ugunst – og af Esbjerg! – danner et effektivt afslutningsbillede.

Bogen er fint illustreret med tegninger og mange, delvis hidtil ukendte fotos, og den trækker på et bredt, trykt og utrykt kildemateriale i offentlig og privat eje. Mange citater fra kilderne gør fremstillingen levende, omend dispositionen er lidt flimrende. Til gengæld er der et kortfattet og præcist engelsk resumé. Alt i alt er der fremlagt et både spændende og på mange måder nyt materiale, og bogen giver kød og blod til den ovennævnte »oversigts« lange linjer.

Der er således et fint samspil mellem bøgerne i trilogien fra Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Lars N. Henningsen

for Sønderjylland, nr. 69, Aabenraa 1989, 104 s., ill. Kr. 112,50.

Ethvert dansk barn – og dets forældre – kender sangen om Rasmus fra Rinkenæs sogn. Fra historisk tid foreligger et særlig interessant dokument fra sognet. Det drejer sig om en forligsaftale af 11. juli 1550 mellem hertug Hans den Ældre og brødrene Gregers og Frantz Ahlefeldt til Søgård. Den indeholder en bestemmelse om indførelse af dyrkningsfællesskab i Rinkenæs. Det er ganske enestående, at vi kan få oplysninger om indførelsen af dyrkningsfællesskab, fordi det sker så sent. Når landsbyerne første gang dukker frem i skriftlige kilder i middelalderen, vil dyrkningsfællesskab være indført, således at vi normalt kun har oplysninger om problemer med dets drift eller dets opløsning ved udskiftningen.

Med udgangspunkt i dette dokument har fhv. professor og generalkonsul, dr. phil. Troels Fink forfattet en velskrevet bog om Rinkenæs sogn i landsbyfællesskabets periode indtil udskiftningen i 1769. Fællesskabets indførelse og ophævelse er knudepunkter, også rent kildemæssigt, da mange forhold fra fællesskabet som sædvanlig først kan belyses ved dets opløsning. Det betyder så, at en retrospektiv metode må anvendes.

Den centrale sætning i 1550-dokumentet er »Efter som Rinkenæs mark fra gammel tid og til alle tider har været gribsjord og ikke tidligere har været rebet, og det nu af højbemeldte hertug Hans af nåde er blevet tilladt, at Rinkenæs mark rebes og deles efter landsret, så skal ...«. Betegnelsen gribsjord dækker over tilstanden før dyrkningsfællesskabet; men hvad ligger der egentlig i betegnelsen, som i de fleste tilfælde bruges om mindre dele af en bymark, men her om hele bymarken? Troels Fink gennemgår brugen af ordet i forskellige (kongerigske) recesser og love op til Christian V's Danske Lov og nævner Arent Berntsens omtale heraf i sin »Danmarckis og Norgis fructbare Herlighed« fra 1600-tallet. Ligeså nævner han forskellige lokale omtaler af begrebet og stednavne, der er afledt af ordet at gribe, dvs. tage jord ind til individuel dyrkning. Men intet fører egentlig frem til en funktionel bestemmelse af indholdet i begrebet: hvordan har dyrkningen af jorden fundet sted, indtil al jorden blev rebet, dvs. fordelt efter den gældende fordelingsnorm og afgiftsgrundlag. Fink beskriver det blot som kaotisk og individuelt.

Omkring bebyggelsen i Rinkenæs er der interessante forhold at iagttage. Den gamle romanske kirke ligger isoleret i den nordlige del af sognet. Placeringen sammen med marknavnet Bakkensby gør, at Troels Fink rimeligvis antager, at der en sket en bebyggelsesflytning, dateret til senmiddelalderen. Men kan denne bebyggelsesflytning og indførelsen af markfællesskabet i 1550 ikke kombineres? Allernordligst i sognet ligger enestegården Buskmose. Den kendes fra ca. 1475, hvor den ind-

Troels Fink: Landsbyfællesskabet i Rinkenæs 1550–1769. Skrifter udgivne af Historisk Samfund

gik i skiftet efter den store nordslesvigske godsbesidder Emmike Esbensen. I 1548 solgte de to ejere jord (ager, eng og græsgang) fra gården til den anden store gård i sognet, frigården Bennichsgård. I 1550 fik Buskmose det meste jord indhegnet for sig selv som særmark, således som den havde haft inden da, og indgik således ikke i dyrkningsfællesskabet i Rinkenæs. Buskmoses jorder kan være blevet forøget frem til 1550 ved en flytning af bebyggelsen omkring kirken. At det kan være sket umiddelbart inden bekræftes af, at der i et tillæg til 1550-aftalen også er tale om nedlæggelse af alle husmandshuse på Rinkenæs mark, bl.a. omtales et hus i Kirkemaj. Husene kan være rester af den tidligere bebyggelse – hvorfor skulle de ellers ligge midt på marken? Om der er sket en flytning af bebyggelsen fra området omkring kirken til den sydlige del af ejerlavet, eller om der kun er tale om en flytning eller måske en nedlæggelse af en mindre bebyggelse fra området syd for Buskmose omkring Bakkensby, vides ikke.

I det hele taget er vægten i bogen ikke lagt på dyrkningsfællesskabet i Rinkenæs, som var det konstituerende funktionelle element i bebyggelsen, og som ifølge bogens titel og udgangspunkt skulle være det centrale. Der er selvfølgelig kildemæssige problemer med f.eks. at belyse de kaotiske forhold før dyrkningsfællesskabets indførelse, men forfatteren vover ikke at løfte sig over kilderne og fremsætte analyser af mulighederne rent dyrkningsmæssigt. Det nævnes, at driftsmåden var et græsmarksbrug med 4 års drift og 4 års hvile. Desværre er der heller ikke bevaret nogen fuldstændig landsbyvedtægt fra Rinkenæs, kun en enkelt paragraf om præstens jord og græsningsret. Derfor sammenligner Fink med en vedtægt for nabosognet og med Jyske Lovs generelle bestemmelser.

Troels Fink giver i stedet en – i øvrigt interessant og læseværdig – skildring af forskellige lokale forhold i sognet. Det gælder de udviklede besiddelsesforhold, afgifts- og skatteforhold, husmænd og deres beskæftigelsesmuligheder, skolen og endelig en strid mellem sognets pietistiske præst, pastor F. C. Bruhn og hele menigheden. Denne holdt i utrolig grad sammen mod øvrighederne og indgik bl.a. et såkaldt »vilkår«, hvori de forpligtede sig til at stå sammen. Dette har ikke direkte noget at gøre med landsbyfællesskabet, da det omfattede hele sognet og også husmændene, mens dyrkningsfællesskabet kun omfattede gårdmændene i selve Rinkenæs; men det har selvfølgelig styrket sammenholdet, at en del af sognet var vant til et tæt samarbejde omkring dyrkningen.

Troels Finks ærinde er – som det understreges i bogens sidste kapitel – Perspektiver – at trække linier mellem tilstandene før og under dyrkningsfællesskabet, mellem en »mere individualistisk holdning, som kendetegnede vikingetiden [og] en følelse af solidaritet mellem landsbyboerne [i] fællesskabet«. Fink ser jordfordelingen efter de relative andele som udtryk for retfærdighed. Men

der er unægtelig et stort spring mellem vikingetid og tilstandene i 1500-tallet, som Fink beskriver dem for Rinkenæs. Ligeså beskriver han også kongeriget 1688-matrikel, hvor al jord opmålt og vurderedes i skatteøjemed, som udtryk for et fuldstændigt brud med de retfærdige fordelingsmål, der lå i de relative andele i dyrkningsfællesskabets begyndelse, baseret på skatteansættelsen. Men der kan peges på, at allerede i Skånske lov fra tidlig middelalder er der en konflikt mellem den normative, på fordelingsmålene baserede jordbesiddelse og den faktiske jordbesiddelse, når det gælder hævde på jorden og beskatningsforhold (Skånske lov § 75+76 samt Anders Sunesens parafrase § 35).

Alt i alt er det et spændende emne, som Troels Fink med sin bog har kastet sig over; men den bringer egentlig mere nyt om forholdene i Rinkenæs sogn end om dyrkningsfællesskabets komplicerede historie.

Per Grau Møller

Svend Falkner Sørensen: Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914–18. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 68, Aabenraa 1989, 128 s., ill. Kr. 120.

»Faneflugt« er et omarbejdet speciale fra Aarhus Universitet. Der er tale om et grundigt arbejde, hvor forfatteren har anvendt kildemateriale fra en række arkiver og har fundet meget væsentligt og spændende materiale om de ca. 2500 dansksindede nordslesvigere, der valgte ikke at kæmpe en krig, der ikke var deres.

De 2500 soldater svarede til ca. hver 13. værnepligtig fra Nordslesvig. Forfatteren forsøger at forklare årsagerne til deres flugt. Den væsentligste forklaring var selvfølgelig deres nationale tilhørsforhold. De vægrede sig ved at udkæmpe en krig for et land, som undertrykte dem. De fleste kom fra Haderslev kreds, som også var den mest dansksindede. Men forfatteren har haft succes med yderligere at indkredse motiverne bag flugten.

Trætheden over krigens rædsler var således et væsentligt motiv. Den træthed eksisterede selvfølgelig også hos resten af den tyske hær, men de nordslesvigske soldater havde bedre mulighed for at desertere til en egn, hvor de var i skjul for de tyske myndigheder. Det viser sig også tydeligt ved, at jo længere nordpå man kommer inden for Haderslev kreds, jo flere desertører var der.

Svend Falkner Sørensen forsøger også at forklare, hvem den »typiske« desertør var. De fleste var ganske unge, der flygtede før eller i det øjeblik, indkaldelsen kom. Så undgik de nemlig faneceaden. Årsagen til, at det var de helt unge, der flygtede, var, at de ikke havde forpligtelser som de ældre.

Tyskerne forsøgte ihærdigt at dæmme op for deserteringerne. Man anvendte strenge straffe såvel over for desertørerne som dem, der hjalp dem. Forfatteren fremhæver dog, at der ikke var tale om nogen speciel politik for at ramme de dansksindede, men blot om en generel politik for at hindre desertering.

Danmark udleverede ikke en eneste desertør, selv om man egentlig juridisk var forpligtet til det. Man kan undre sig over, at tyskerne ikke pressede på for at kræve udleveringer. Forfatteren forklarer dette forhold med den logik, at tyskerne prioriterede venskabet med danskerne højere end deserteringerne. Det er måske et af de få steder, hvor forfatteren kunne have givet mere solide forklaringer ved at at udnytte arkiverne fra Udenrigs- og Justitsministeriet.

Endelig belyser forfatteren også et spændende aspekt ved at pege på, at de kredse, der hjalp desertørerne i Danmark havde andre motiver end de rent humanitære, og at der lå politisk oppositionslyst mod den siddende regering bag.

Der er kort sagt tale om et grundigt og væsentligt arbejde som afdækker den komplicerede virkelighed.

Bent Blüdnikow

Register til Sønderjyske Årbøger 1889–1988. Ved Børge L. Barløse. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1989, 488 s. Kr. 225.

I 1889 udkom første nummer af Sønderjyske Årbøger, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 100-års jubilæet fejrede samfundet ved at give sig selv, dets medlemmer og andre brugere af årbøgerne en meget fornem gave, nemlig et register til alle årgange af årbøgerne. Ikke blot et almindeligt bibliografisk register, men et register, der rummer både sted- og personregister til alle årbøgernes artikler. Hvilket historisk samfund har et så fornemt register? Børge L. Barløse har udarbejdet de omfattende sted- og personregistre, mens overbibliotekar N. H. Kragh-Nielsen har udarbejdet den bibliografiske del med emnemæssig registrering af artikler og anmeldelser samt forfatterregister. Det er forståeligt, at projektet har været seks år undervejs, snarere imponerende, at det er kommet til tiden.

Stedregistret omfatter alle stednavne omtalt i årbøgernes artikler – og ikke blot sønderjyske. Ydermere er det emneopdelt, så snart der er mere end et par omtaler af lokaliteten, således at man hurtigt kan se, om stedet er omtalt med det emne, man søger efter. Emneopdelingen er meget præcis, hvilket betyder, at der kan være mange underopdelinger. På den anden side kan det også betyde, at

emneopdelingen ved stednavnene med mange referencer kan virke uoverskuelig, især hvis man har et generelt emne som udgangspunkt. I så fald må man også søge i den emneopdelte bibliografiske del.

Personregistret, som udgør over halvdelen af bogen, er mere ligetil. Her er der ingen emneopdeling, hvilket også kun de færreste personer vil kræve, men f. eks. med H. P. Hanssen med 172 referencer kunne man måske have overvejet en underopdeling. Børge Barløse har gjort det store arbejde, at han ganske kort har biograferet hver enkelt person med fødsels- og evt. dødsårstal og en kort titel – så vidt det har været muligt. Det er i sig selv et ganske imponerende stykke arbejde, da der i mange tilfælde må hentes oplysninger ud over hvad der står i den enkelte årbogsartikel. En lille dråbe malurt skal dog dryppes i bageret til sidst. Det underer anmelderen, hvorfor der ikke er registreret personer, der indgår i en opremsning, f. eks. af karakteren »i mødet deltog...«. Ligeså ved gengivelse af aktstykker eller breve registreres kun underskriveren, men ikke adressaten. Disse personer kan dog have spillet en lige så stor rolle i det historiske begivenhedsforløb, hvorfor de nok burde have været omtalt i registret.

Men alt i alt er det et fornemt register, vi her har fået for alle, der beskæftiger sig med sønderjysk historie.

Per Grau Møller

Knud Prange: Mit navn er Jensen. En bog om slægtsforskning. Danmarks Radio, 1989. 56 s., ill. Kr. 98.

Blandt de mange emner, Knud Prange er specialist i, er slægtshistorie. Bogen her blev udgivet som grundbog til fire tv-udsendelser, men står fint alene. De 56 sider i A-4 format er rigt illustreret, så tekstmængden er ikke så forfærdelig stor; men teksten er ligesom titel og billeder meget fornøjelig. Dette er i sig selv en dyd; helt fortræffeligt bliver det derefter, at bogen giver netop det, der er nødvendigt for at gå i gang med slægtshistorie.

Der fortælles først om, hvad slægtshistorie er og derefter om de forskellige centrale kildegrupper, der skal bruges. Det er ikke så meget lister over de forskellige typer arkivalier, men i høj grad vellykkede eksempler på, hvad man kan få ud af dem. Der er også afsnit om den trykte litteratur, om arbejdsteknikken og om, hvordan slægtshistorie bliver til mere end stamtavler.

Samlet giver bogen eller hæftet lige det, der skal til. Den store og alsidige viden inden for emnet har gjort det muligt for Knud Prange at vælge varierede og centralt oplysende eksempler. Når så det hele tilmed er velskrevet og stimulerende, skulle

alle betingelser være til stede for, at mange vil have glæde af den utraditionelle bog.

Vagn Dybdahl

Dyrekøbte Erfaringer. Overretssagfører Otto Fabricius' Erindringer. Ved L. B. Fabricius. C. A. Reitzels Forlag 1989, 270 s., ill. Kr. 183.

Man er i godt selskab med overretssagfører Otto Fabricius. Han skriver med flugt og farve og efterlader ingen tvivl om, at han havde et spændende liv (1883–1954).

Fabricius var københavner. Efter en munter studentertid og læreår i Randers og Odense virkede han som sagfører i København fra 1915 til sin død. Med sin etiske holdning til sandhed og ret kom han til at gøre dyrekøbte erfaringer, og det er især dem, han skriver om, men også familien og musikken får grundig omtale.

Allerede under 1. verdenskrig fik han opgaver for de danske mejeriorganisationer, og som deres juridiske konsulent og snart chefforhandler kom han til at rejse over hele kloden. Bruddet i 1923–24 skildres skånsomt, men det kommer frem, at andelsfolkene gik i for små sko.

Fabricius havde måttet forsømme sin forretning i de hektiske år, især de processer, han mestrede så vel. I 1924 påtog han sig en sag, der skulle give

rigeligt med retssager, men til gengæld kostede ham dyrt økonomisk. Han sagde ja til at forsvare den modige unge metodistpræst, der rejste kritik mod de danske metodisters magtfulde biskop, Anton Bast. Sagen stod på i fem år, Fabricius vandt den; men derefter måtte han bygge sin forretning op fra bunden.

Bogen indeholder skarpe karakteristikker, således af Th. Madsen-Mygdal: »Begavelse er ikke nok, character is destiny. Pengedjævlen sad med trumfen i baghånden» eller den naziinficerede formand for Juristforbundet, Erik Reitzel-Nielsen: »Et af de dygtigste og farligste medlemmer af den danske sagførerstand«.

Fabricius og hans hustru, den svenskfødte Signe Boberg, skabte et hjem med kultur, hvor musik var livsnerven. De var begge udøvende, hun som sanger (i verdensklasse, indtil hun valgte familielivet fremfor karrieren), han som violoncellist. Desuden gjorde han meget godt i musiklivets organisationer og foreninger.

I 1947 begyndte Fabricius at nedskrive sine erindringer, de sidste dikterede han kort før sin død i november 1954. Udgiveren er sønnen, den juridiske embedsmand L.B. Fabricius, der bekræfter den dygtighed, hvormed han udgav bedstefaderens, Jacob Fabricius' erindringer (1975) og skrev den vægtige artikel om Bast-sagen (1986). Forordet er en velformet biografi, noterne meget givende for læsere, der vil gå i dybden.

Sigurd Rambusch